

Két ősi magyar halász-szerszám

Az új magyarok egyik főfoglalkozása a halászat volt. Ez természetesnek tűnik, ha végig tekintünk azokon a földrajzi tájakon, ahol a hajdani őshazák elterültek. Akár az urálit, akár a délorosz területen volt Lebediát, vagy Etelközt nézzük az elénk terített történeti térképen, mind bővelkedtek vízben. Folyók, tavak csillogtak az állatot is tenyésztő ősmagyarok körül, amelyek dúslakodtak halban, mégpedig nem is akármilyen halakban. A Volgában, Donban, Dnyeperben ott találták az édesvízi halak legértékesebbjét is, a hatalmas tokféléket, csakúgy, mint a későbbi végleges haza, a mai Magyarország legnagyobb folyójában, a Dunában és ennek nagyobb mellékfolyóiban is.

Ezek a halak hajdanán a mi vizeinkben is bőven szaporodtak. A XVI. században élt Oláh Miklós esztergomi érsek azt írta, hogy a vizákból egyszerre ezer darabot is fognak a Dunában. Oláh Miklós adatát nem kell éppen túlzásnak, vagy tévedésnek tartani, mert nem szól a nagyságukról, de bizonyára ő sem gondolt több mázsás példányok ilyen sokaságára, bár az ő idejében még bőven akadt köztük több mázsás is (itt a régi mázsa, azaz 56 kg értendő). A legnagyobb ismert – 10 és félmázsás – dunai vizát az ő korában fogták ki a komáromi halászok. Egy századdal ezután fordult meg a híres angol utazó orvos Eduard Brown hazánkban, és ő is megemlíti a temérdek hal mellett a sok vizát, köztük húsz lábnyi hosszúakat is. Ezek is több mázsát nyomtak. A komáromi várparancsnok feleségének ránk maradt rajza szerint 1679-ben is fogtak még a Vág torkolatánál nagy vizákat, amelyek között 520 fontos is akadt. Ezek a halak nemcsak nálunk, hanem külföldön is nagyon kapósak voltak, főként finom húsupért, de azért is, mert az egyház szigorú parancsa szerint a böjti napokon nem fogyaszthattak húst, sőt némelykor még tojást, vaját, tejet sem. Mindezt jól helyettesítette a hal, amelyre nem vonatkozott az egyház tilalma. A vizákat mindenki bátran ehette, még az is, aki a száлка miatt félt a halhoz nyúlni, ugyanis a tokfélék mind száلكamentesek. Nagy zsákmányt jelentett a nőstény vizák sok kilogrammot kitevő ikrája (egy métermázsás halnak 20 kg is lehet). Ebből készítik ugyanis a kaviárt, amely ma is előkelő helyet foglal el a drágább élelmiszerek rangsorában.

A földesurak tehát elsősorban maguknak foglalták le ezeket a halakat. Úgy is nevezték: köteles halak, mert be kellett őket szolgáltatni, s csak azzal rendelkezettek szabadon a halászok, ami nem kellett az úr konyhájára.

E nagy halakra két ősi szerszámmal halásztak. Az egyik a *vejsze*, a másik a *szégye* volt, (az utóbbi *cé* *ge* néven is szerepel). Mindkettő gazdaságtörténeti jelentőségét mutatja az, hogy ezeket az

eszközöket a királyok is adományozták híveiknek, nevüket pedig a latin szövegekben legtöbbször magyarul is jelölték. A vejsze például legrégebbi eredetiben fennmaradt (I. András királytól, 1055-ből származó) oklevelünkben, a Tihanyi Apátság alapító levelében csak magyar nevén szerepel: „inter seku-ueieze, putu uueize”, vagyis „Seku és Putu vejszéje között”.

Lássuk ezek után, mi is volt a vejsze? Feleletet erre nem is nagyon régóta adhatunk. Herman Ottó, a magyar halászat első nagy kutatója fedezte fel újra a tudomány számára a vejszét és ismertette meg szóban, képen az utókorral. Addig az oklevelekre támaszkodó történészek a régi írásokból még nevét sem tudták helyesen kiolvasni. A „vejszel” szót halászó vizeknek, „vízhelyeknek” minősítették, pedig nem volt más, mint a vejsze számára alkalmas halászó hely, a vejsz pedig halászszerszám és nem víz. Ezt az eszközt ugyanis nem lehetett minden halászó helyen alkalmazni.

Herman Ottó nagyhírű könyvében (A magyar halászat könyve. Budapest 1887.) a következőket írja: „A vejsze vagy vejsz nádfalakból készült, sulyokkal az iszapba vert, tehát át nem helyezhető a halak betévedésére számító készülék.” Nagy általánosságban ma is helyes ez a jellemzés, de azóta már sokkal többet tudunk erről a szerszámról a hazai és külföldi kutatások eredményeképpen. Most már azt is tudjuk, hogy nemcsak, nálunk, hanem másutt Európában, Ázsiában még Japánban is használták egészen a múlt század végéig. Itt-ott talán még ma is halásznak vele. Nemcsak nádból, hanem vesszőből és fából is készültek vejszék, még nálunk is és nem is nagyon régen. (Egy kisebb példányt a Mezőgazdasági Múzeum is őriz.) A nagy halak fogására készültek fából, jó erős husángokból, karókból alkották, mert a gyengébb nádfal nemcsak az óriás vizát, de a több mázsás harcsát, vagy az ember nagyságú fogaskirályt sem tudta megtartani. Ilyen nagy példányok az Árpádok korában elég gyakoriak lehettek, mert hal bőven volt a magyar vizekben, ember meg kevés. A fából készült vejszének egy rajzát ismerjük a világirodalomból. Ez a Gmelin-féle viza fogó vejsze a XVIII. századból, a Volgáról, Asztrahán vidékéről való. (A vejszében a viza is látható.)

E halászszerszámnak két fő része van. Az egyik a *terelő*, vagy a vejsze *szárnya* (még sokféleképpen nevezik: lésza, rekesz stb.), a másik a

fogó

, vagy a vejsze

feje

, amit egyes vidékek halászhálójának nálunk kürtőnek neveznek (például a fertőiek, a velenceiek).

A vejsze szárnya megállítja a fejjel előre úszó halat, de az nem fordul mindjárt vissza, ha akadályra talál, hanem tapogatva átbúvót keres, így eljut a vejsze fejéhez, vagy kürtőjéhez. Ha ebbe belekerül, nem tud visszamenni. A kürtő ugyanis úgy készül, hogy az ívben hajló vejszefej

két vége alul egymáshoz hajlik, de nem záródik be teljesen és rugalmas. Egy keskeny nyílást alkot, amelyen a hal beúszhat a kürtő tág terébe, ott szabadon kering, majd csakhamar a kürtő falába ütközik és kénytelen a fal mentén járni. Belülről a keskeny nyílást már nem tudja megtalálni, benn ragad a fogókészülékben. A halat a halász-szákkal, vagy más nevén merettyűvel (kanál alakú kézi merítő háló) fogja ki a kürtőből, alacsonyabb vízben odagázolva vagy ladikkal közelítve meg a vejszét. E szerszámmal télen is halászhathatnak, föltéve, hogy a kürtőben a jeget fejszével naponta feltörik.

A vejsze ősi voltát nálunk finnugor eredetű neve is bizonyítja. Általában vejsze, vejsz, veic, vejsz, vész, kalicka néven fordul elő. Az Árpádok korában leginkább a tulajdonos nevével együtt jelölték, ahogyan a Tihanyi Apátság oklevelében is mint „seku és putu” vejszéje szerepelt. E mondat régebbi értelmezésének –tudniillik, hogy székvejszének és pótvejszének kell olvasni – nincsen értelme. A XII. században viszont előfordul Scecu=Szeku személynév, az egyik oklevélhitelesítő comesnek (várispánnak) a neve. Csekő és Pata személynéveket is találunk a közeli századok okleveleiben. E korból már több vejszéről maradt meg írás: Sebusuzy = Sebős vejszéje (1261-ből) Sceleueje = Szele vejszéje (1283-ból; Szele családnév ma is van), Cheuz weyz = Csőz vejszéje, Jakab vejszéje, Mátyás vejszéje stb.

A személynévet bizonyára a fából készült értékesebb nagy vejszék viselték, a szegényebb halászok nádból, vagy vesszőből készített kis szerszámaik névtelenek maradtak. Herman rajzaiból látható, hogy a kisebbek anyaga a nád. Ma már aligha találunk ilyen halászszerszáma: néhány évtizede eltűntek a nagyobb állóvizeink, a Balaton, a Fertő, a Velencei tó híres vejszéi. Pár évvel ezelőtt Kalocsa vidékén, a Szelidi tavon találtam még egy nádból készültet, de már ott sincs. Ez a nádas szélében állott, meglehetősen hosszú terelő fallal és több kürtővel. A kürtők váltakozva a terelőnek hol a nádas, hol a nyílt víz felé eső részén voltak. A terelő vagy szárny két végén szintén volt kürtő. Bárhonnan jött a hal, beletévedt a kürtőkbe, amelyek kb. 30–40 cm-rel magasabban álltak ki a vízből, mint a terelő. Elsősorban ponty fogására szolgáltak, s a kürtő azért volt magas, hogy a belekerült ponty ki ne ugorjék. Ez a hal ugyanis ugrani is tud. Emiatt a kürtőt gyékénnyel vagy hálóval le szokták fedni. A vejszékbe olykor – kivált viharos éjszakákon – sok hal is betévedt. A halász elmondása szerint volt idő, amikor egy-egy éjjel egy mázsa halat is fogott, de vigyázni kellett a szerszámmal, mert az orvhalász könnyen hozzájuthatott, ha oda tudott gázolni. A Szelidi-tó vejszéjét a halászok kürtőnek vagy rekesznek nevezik, de nem ismeretlen a vejsze szó sem. Ottlétemkor a 360 kat. hold kiterjedésű tó felső, északkeleti végében állottak a rekeszek már kissé rongált állapotban, a halászok szerint az orvhalászok keze nyoma látszott meg rajtuk. Ezek a vejszeformák az alföldi szikes tavakon terjedtek el, alakjuk a finnugor népek halászszerszámai közül a vogul és az osztyák vejszékhez hasonlatos, s így magyar őstörténelmi értékük van.

A másik ősi eszköz a *szégye* vagy *cége*. Ez török, mégpedig bolgár-török, másképp volgai-török eredetű. A magyarság a velük való együttélés korában vehette át, de lehet, hogy

már a Volga mentén ismerte meg.

A szégye szót ugyancsak a Tihanyi Apátság (1055) oklevele őrizte meg a „Segisti”-tó nevében („etiam lacum segisti”). Ennek helyes olvasása Szegyisdi, vagyis Szegyésdi tó. Partján Szegyésdi nevű falu lehetett (a „di” helynévképzővel alkotva úgy, amint az ma is meglevő falvak nevében él, például a csallóközi Árpád-kori falvakéban: Misérdi, Jenesdi). Itt valamikor szégye állhatott a tóban, azért kaphatta a közeli település a Szegyésdi nevet. Egyébként a ma is meglevő Szőgye falu, ugyancsak a szégye halászeszköztől vette a nevét, éppen úgy, mint Vésztő a vész (vejsze) nevétől. A szégyét egy 1211-ből megmaradt irat említi ismét, majd a későbbi keltezésű oklevelekben elég sűrűn szerepel.

A szegyésdi szégye kisebb fajta lehetett, olyan, aminőt a Csallóközben találtam nemrégen, de a mai halász már vejsznek hívja, pedig kisebb szégye volt. Ezzel csak kisebb halat lehetett fogni. A keskenyebb vizet egészen átfogja, közepén ajtóval elzárható nyílás van. Ez a kapu, és azt a célt szolgálja, hogy az orvhalász be ne mehessen, amikor tulajdonosa nincsen ott. A kapuban helyezték el a halat megfogó vesszőből font varsát. Ebben a szégyében hálóval is halászhattak. Nagyságuk különféle volt, a legnagyobbak azok lehettek, amelyeket a magyar királyok ajándékoztak híveiknek.

Két leírásuk ismeretes. Az egyik Oláh Miklós esztergomi érseké, a XVI. századból: *„A viza a folyó mély örvényeiben tartózkodik. November végén, mielőtt a jégzajlás beáll, a Duna és Vág–Duna medrében egyenközüen karókat vernek. A meder közepén pedig a varsa számára nyílást hagynak. A karók közt a halászok ladikokról hálót vetnek. A parton eközben ágyúznak, az ágyúk hangja a vizákat kiriasztja rejtekhelyeikből, s ha a hálókba keveredtek könnyű szerrel húzzák ki a vizákat a partra”*.

(Gyulai Rudolf fordítása.)

A tiszai szégye egy másik leírása 1670-ből maradt ránk: *„Hatalmas tölgyfa oszlopokat vernek a folyó medrén át párhuzamosan. Az alsó soron kaput hagynak, hogy a fölfelé igyekvő halak a szögyében mehessenek. Halászat idején a kaput elzárják.”*

Nem mondja, hogy mivel zárják el, de – Takács Sándor közlése szerint – valószínűleg kámzsahálóval. Az Onódi uradalom írásai szerint rendszeren éjjel halásztak a tiszai szégyékben, a kapujukat nappalra bezárták.

Bár egyik leírás sem pontos, de kiegészítik egymást, így láthatjuk, hogy a szégye tulajdonképpen csak félig-meddig szerszám, részben mesterséges halászó tanya (hely) volt. A

tiszai szégyékről szóló feljegyzésekből tudjuk, hogy ott „halásztak hálóval”, vagyis a szégyébe került vizákat elsősorban hálóval fogták meg. Ez pedig a vizák fogására szolgáló nagyszemű vastag fonálból kötött kerítőháló volt, amely külön néven, mint vizaháló szerepelt a halászszerszámok között. A viza fogó szégyéről egy kép is megmaradt a XVII. századból, Marsigli olasz tábornok „Danubius” (Duna) című nagy művében. Ez nem olyan, mint az Oláh által leírt szégye, de szerkezetükben van hasonlóság. A két előző leírásban ismertetett vastag cölöpöket itt nem látjuk, de megvan a kámzsa- vagy zsákháló rajza, amelyből a vizát éppen kiveszik a halászok. A háromszög alakú alkotmányok pedig arra szolgáltak, hogy a vizát a hálóba tereljék. Ilyen szégye is lehetett a keskenyebb vizeken. Az utolsó háromszög nyílásában volt elhelyezve a halat megfogó zsákháló. A kép a Dunának valamelyik ismeretlen kisebb ágát mutatja.

Hogy milyenek lehettek az oszlopos viza fogó szégyék, vagy cégék arról megközelítő képet ad az általam történeti adatok alapján szerkesztett rajz. A cégét legrégebben egy 1184-ből megmaradt irat említi. A XVI. századi feljegyzések szerint ezeket a nagy szégyéket külön mesterek készítették.

A leghíresebb viza fogó szégyék a Csallóközben állottak. Ott volt az aszódi, a legnagyobb császári viza fogó, és ugyancsak ott az esztergomi érseké Gután (a XVI. században). A leghíresebb halászok az időben a gutai, a komáromi, az ekecsi, a naszvadi halászok voltak.

Forrás: Élet és Tudomány Kalendárium, 1964. 298-302.